

Capse pro reliquiis

*Turun tuomiokirkon reliikit ja relikvaariot*¹

Sofia Lahti

Pyhimyskultti ja pyhänjäännösten säilöt

Katoliseen perinteeseen kuuluva pyhimyskultti toi keskiajalla suomalaiseenkin uskonnolliseen ja visuaaliseen kulttuuriin uusia ilmiöitä ja periaatteita. Kuvataiteeseen ja taideteollisuuteen (alojen välillä ei keskiajalla ollut nykyistä vastaavaa eroa) muutokset saapuivat enimmäkseen kirkollisten tuontiesineiden ja mannermaisten käsityöläisten mukana. Eräs katolisen kauden mukana Suomeen saapunut ja uskonpuhdistuksen myötä kadonnut esineryhmä ovat pyhänjäännökset ja niiden kotelot eli *reliikit* ja *relikvaariot*.

Kivinen, puinen tai metallinen arkku tai arkun muotoinen rasia on yleinen ja ehkä vanhin relikvaariotyyppi, mutta monia muitakin muotoja, kokoja ja materiaaleja on käytetty. Relikvaario voi olla esimerkiksi hopeinen käsivarsi tai punainen silkkipussi. Relikvaario ja reliikki ovat tavallaan yhden esineen kaksi ulottuvuutta, muoto ja sisältö, jotka vasta yhdessä saavat koko merkityksensä. Näistä kahdesta, "Jumalan luomasta" ja "ihmisen luomasta", voidaan toki puhua kummastakin erikseen: reliikki on pyhimykselle kuulunut ja hänen kauttaan pyhittynyt ruumiinosa tai esine, relikvaario taas valmistettu kulttikäyttöä varten kultasepän tai muun mestarin verstaassa. Samalla ne kuitenkin edellyttävät toisiaan niin, että puhuttaessa yhdestä on puhuttava toisestakin. Reliikki on vain poikkeustapauksissa vailla koteloa, ja relikvaario on tyhjä yleensä vain, jos se on poistettu käytöstä.²

Suomessa ja Turun tuomiokirkossa on sekä relikvaarioista että reliikeistä kuitenkin säilynyt pelkästään fragmentteja, useimmissa tapauksissa vain joko paljas reliikki tai tyhjä relikvaario. Niiden alkuperäistä identiteettiä ja ulkonäköä voidaan jäljittää asiakirjamainintojen ja

ulkomaisten vertailuesineiden avulla. Tyyllillisesti yleistäen Suomen relikvaariot voidaan enimmäkseen rajata gotiikkaan, jonka kausi osuu yhteen Suomen katolisen ajan kanssa.

Kun pyhänjäänöksistä tuli kristittyjen kultin elementti Rooman valtakunnassa 100-luvulla,³ Suomessa niiden historia alkaa noin tuhat vuotta myöhemmin. Piispa Henrikin pyhänjäänöksiä on tosin tietävästi siirretty Nousiaisista Turun tuomiokirkkoon vasta 1290-luvulla, mutta luultavasti jo piispan hautakirkossa Nousiaisissa niiden yhteyteen oli kasvanut kultti. Suomen historian ainoa marttyyripyhimys Pyhä Henrik oli tuomiokirkon suojeluspyhimys, ja hänen reliikkeillään on varmasti ollut suuri merkitys kirkolle – esimerkiksi sen arvovallalle, kultin kehitykselle ja taloudelle. Pyhimyksen reliikkien merkityksestä Turun piispanistuimen varhaisvaiheissa ja *translaation* eli pyhänjäänösten siirron ajankohdasta on käyty keskustelua jo pitkään, mutta tässä artikkelissa en puutu siihen.⁴

Suurin osa nykyisin jäljellä olevista reliikkeihin liittyvistä esineistä ja tiedoista on peräisin juuri Turun tuomiokirkosta, toisaalta siksi, että se kansallispyhäkkönä oli luultavasti reliikkienkin suhteen parhaiten varustettu, toisaalta taas siksi, että katolisen ajan asiakirjoja ja esineitä on muista kirkoista jäljellä varsin vähän. Yksittäisiä relikvaarioita tai niiksi tulkittuja esineitä tunnetaan muualta maasta kymmenkunta, niihin viittaavia asiakirjamainintoja saman verran.⁵

Perinteentutkija Martti Haavio tulkitsi Turun tuomiokirkon pyhänjäänökset osaksi suomalaisen kulttielämän jatkuvuutta: paikkojen ja luonnonelementtien haltijoita, ”vakkaa” ja muita maaviljelyselinkeinon liittyviä uskonnonelementtejä seurasivat kristinuskon myötä pyhimykset ja pyhänjäänökset. Vaikka uskonnonharjoituksen sisältö ja muoto muuttuvat, jokin pysyy samanlaisena: kultti hahmottuu jonkin keskeisen esineen kautta. Esine edustaa ja ”säilyttää” sisässään sitä pyhyyttä, jonka ympärille kultti on muodostunut. Näin toteaa Haavio:

”Katolisen kirkon pyhimyslippaat – tai, kuten Turun tuomiokirkossa, pyhimysten luita sisältävät silkipussit – ovat roomalaiskatolisen kirkon piirissä täsmälleen samassa asemassa kuin [...] vakat. Ne ovat arvon symbolin säilöjä.”⁶

Reliikit ja alttarit

Reliikkien asema kirkon virallisessa käytännössä kehittyi vähitellen, ja Suomessakin lienee pyritty seuraamaan katolisen kirkon yleisiä ohjeita: Nikeassa vuonna 787 pidetty konsiili teki reliikeistä pakollisia jokaisessa kirkossa.⁷ Käytäntö liittyy oppiin alttarista hautana. ja sen esikuvana olivat marttyyrien haudat eli varhaisten pyhimyskulttien syntypaikat. Ruumiin sijasta tällaisen hauta-alttarin pyhyyden ”sinettinä” on reliikki.⁸ Varsinkin pääalttarissa, mutta usein myös sivualttareissa, on syvennys reliikkiä varten. Altтарin vihkimiseen kuului, että reliikki asetettiin syvennykseen eli *sepulcrumiin*, joka sitten muurattiin kiinni. Turun tuomiokirkosta on löytynyt tällaisia syvennyksiä sekä kivi, jonka Juhani Rinne olettaa olleen alttarissa reliikkisyvennyksen sulkijana.⁹ Tässä tarkoituksessa oleva reliikki vahvisti altтарin pyhityksen tietylle pyhimykselle, mutta ei luultavasti yleensä ollut esillä eikä siten edusta reliikkikultin visuaalista ulottuvuutta. Altтарiin muurattukin relikvaario on silti voinut olla koristeellinen, kuten Föglön kirkon altтарista löydetty krusifiksi.¹⁰

Myös koristeellisissa relikvaarioissaan esillä pidettävät reliikit kuuluvat kirkossa aina tietylle alttarille. *Registrum Ecclesia Aboensis* tuntee kahdeksantoista Turun tuomiokirkon alttaria.¹¹ Juhani Rinne olettaa niitä olleen yli 40. Määrää ei voida varmistaa, sillä luetteloa kaikista alttareista ja niiden sijainneista ei ole säilynyt.¹² On todennäköistä, että useimmilla alttareilla – tai altтарin sisällä – on ollut vähintään yksi pyhäinjäännös, luultavimmin sen pyhimyksen, jolle alttari on omistettu.

Katolisessa Euroopassa reliikkien runsaslukuisuutta pidettiin ihanteena, ja etenkin tuomiokirkoilla oli (ja monissa tapauksissa on edelleen) huomattavat reliikkikokoelmat. Reliikkien esilläpitokäytännöt vaihtelivat maasta toiseen, joten lähdetiedon puuttuessa on epävarmaa, pidettiinkö Turun tuomiokirkon reliikeistä osa tai kaikki näkyvillä ja olivatko ne esillä pysyvästi vai tiettyinä juhlapyhinä.

Registrum Ecclesia Aboensis mainitsee yllättävää kyllä vain neljä relikvaariota. Pyhän Yrjänän altтарin inventaariossa niitä esiintyy kaksi (*”due capse pro reliquiis”*) ja Pyhän Laurin altтарin inventaariossa yksi (*”unum reliquiarium argenteum”*);¹³ relikvaarioiden muodosta ei voi näiden mainintojen perusteella päätellä paljoakaan. Neljäs on Neitsyt Marian ja papiston altтарin asiakirjassa mainittu reliikkiriipus (*”et helgedoms kar met sylf kadher”*).¹⁴ On todennäköistä, että kirkossa on tuolloin ollut moninkertainen määrä reliikkejä. Syynä mainintojen vähyyteen lieneekin se, etteivät muiden altтарien inventaarioluettelot ole säilyneet. Luetteloissa mainittaisiin

luultavasti vähintään yksi reliikki kutakin alttaria kohden, joissakin useampia. Esimerkiksi toisessa tärkeässä suomalaisessa pyhiinvaelluskohteessa Naantalın birgittalaisluostarissa on vuonna 1530 tehdyn luettelon mukaan ollut ainakin seitsemän reliikvaariota.¹⁵

Oma ryhmänsä ovat esineet, joiden yhteys reliikkikulttiin on epävarma. Turun tuomiokirkossa on säilynyt kolme 1400-luvulta peräisin olevaa *ciboriumia* eli jalallista rasiaa. Ne on jälkeensä tulkittu yhtäällä reliikvaarioiksi, toisaalla ehtoollisleipäastioiksi.¹⁶ Esineen nimi viittaa ehtoollisleipään (latinassa *cibus* ja *cibaria* merkitsevät ruokaa), mutta vastaavanlaisia esineitä on käytetty muualla Euroopassa myös reliikkien säilöinä. Toinen usein kaksiselitteinen esine ja termi on *monstranssi*, joka on toisinaan merkinnyt ehtoollisleivän, toisinaan reliikin koristeellista esilläpitosäiliötä. Lisäksi samaa esinettä on voitu käyttää molempiin tarkoituksiin.¹⁷ Useimmissa tapauksissa esineen muoto tai sisältö tai tekstissä käytetyn termin asiayhteys osoittaa, kummasta käytöstä on kysymys, mutta joissakin tapauksissa tulkinta on jätettävä avoimeksi. Nämä esineet ansaitsevat oman analyysinsä, mutta tässä artikkelissa keskityn kuitenkin ”varmoin” reliikkeihin ja reliikvaarioihin.

Turun tuomiokirkon reliikkeihin liittyvistä juhlapäivistä ja kirkollisista toimituksista tiedetään jonkin verran. Vuonna 1514 (tiettävästi piispa Hemmingin kuolinpäivänä 21. toukokuuta) tapahtunut Hemmingin translaatio eli ruumiin siirtäminen pyhimysarkkuun lienee ollut yksi suurimmista ja samalla viimeisistä katolisen kauden kirkollisista juhlista maassamme. Juhla on kuvattu suunnitelmana Hemming Gadhin kirjeessä Turun kaupungin raadille ja pormestarille: tilaisuuteen kuuluisi kirkon koristelu oksilla, köynnöksillä ja mahdollisimman monilla kynttilöillä, piispojen arkunkantokulkue kirkon ja hautausmaan ympäri ja messu. Varsinaisen pyhänjäännösten siirtämisen uusiin säiliöihinsä toimittaisi arkkipiispa.¹⁸

Reliikeillä on ollut oma roolinsa kunkin pyhimyksen juhlapäivän vietossa ja pyhimysalttarien kunnioittamisessa yleensäkin. Lisäksi kirkon kalenterissa oli vuodesta 1396 lähtien yleinen pyhänjäännösjuhla, *Festum reliquiarum*.¹⁹ Siinä käytettyjä sävelmiä on säilynyt 1300- ja 1400-luvun vaihteesta *Graduale Aboensessa*.

Tuomiokirkon nimikkopyhimyksiä olivat Neitsyt Marian ohella piispa Henrik ja vuodesta 1400 kuningas Eerik.²⁰ Paikallisuutensa vuoksi myös autuas Hemming, tuomiokirkon entinen piispa, oli keskeisessä asemassa, vaikka häntä ei ollutkaan virallisesti julistettu pyhimykseksi.²¹ Alttaripyhimyksiä olivat samoin mm. muut pohjoismaiset pyhimykset,

esimerkiksi Pyhä Birgitta ja Norjan kuningas Pyhä Olavi, sekä Pyhä Katariina, Johannes Kastaja, Pietari ja Paavali, Pyhä Lauri, Pyhä Yrjänä, Pyhä Anna, Pyhä Andreas, Pyhä Sigfrid, Pyhä Bartolomeus, Pyhä Kristoforos ja Pyhä Martti.²²

Nimetyt ja nimettömät reliikit

Tuomiokirkon restauroinnin yhteydessä valtionarkeologi Juhani Rinne löysi pyhänjäänöksiä kahdesta kätköstä: sakastin umpeen muuratusta seinäkomerosta vuonna 1924 ja Hemmingin arkkuna tunnetusta puisesta pyhimysarkusta vuonna 1929.²³ Miten reliikit olivat joutuneet juuri näihin paikkoihin? Rinteen mukaan ne on sijoitettu säilöihinsä uskonpuhdistuksen jälkeen; tarkempaa ajankohtaa on vaikea arvata. Pyhimysarkku on tehty reliikkejä varten, ja suurin osa reliikeistä löytyi sen sisältä, mutta on epävarmaa, kuuluuko mikään niistä arkun alkuperäiseen sisältöön. Arkussa oli kirjailtu kallonmuotoinen silkkirelikvaario, puolipallon muotoinen toinen silkkirelikvaario, pieni reliikkipussi ja joukko osittain kankaanpaloihin käärittyjä hyvin pieniä reliikkejä.²⁴

Seinäkomerossa taas tuskin on alun perin ollut tarkoitus säilyttää reliikkejä. Se on muurattu umpeen todennäköisesti vuonna 1806, mutta se oli ollut jo pitkään sitä ennen umpeen naulattuna. Komerossa oli kallo ja kaksi käsivarren luuta, jotka lienevät kuuluneet samalle pyhimykselle, ehkä piispa Henrikille, ja niiden ympärillä kankaan, nahan ja paperin jäänteitä.²⁵

Näissä säilöissä reliikit ovat nähtävästi olleet syrjään siirrettyinä ja unohduksissa menetettyään relikvaarionsa ja kulttiarvonsa. Samalla ne ovat kuitenkin olleet turvassa mahdollisilta ryöstäjiltä tai ajattelemattomalta pois heittämiseltä ja osittain myös maatumiselta. Samantapaisia nimettömien reliikkien kokoelmia on syntynyt muuallakin: mm. Chellesissä Ranskassa reliikkejä koottiin 1700- tai 1800-luvulla arkkuihin, jotka tunnetaan vain yhden pyhimyksen nimellä tai vielä yleisemmin ”pyhimysarkkuna”.²⁶

Rinteen mukaan valikoimasta voi päätellä tuomiokirkossa olleen noin kolmenkymmenen eri pyhimyksen reliikkejä. Arvio perustuu olettamukseen, että sekä kankaaseen käärityt että paljaat luunpalat edustivat kukin eri pyhimystä. Todennäköisesti pyhänjäänöksiä on ollut kirkossa sitäkin enemmän. Muiden skandinaavisten tuomiokirkkojen pyhänjäänöskokoelmien tiedetään sisältäneen satoja esineitä. Olennaisia tietolähteitä ovat kirkkojen inventaarioluettelot ja etenkin pyhänjäänösluettelot, jollaisia on säilynyt Pohjoismaissa mm. Lundista,

Uppsalasta ja Gumlösasta. Turun tuomiokirkollakin on sellainen epäilemättä ollut.²⁷

Osassa niin kutsutun Hemmingin arkun reliikeistä on tallella ns. *authentica* eli *cedula*, pergamenttiliuska, jossa kerrotaan, kenen reliikistä ja mahdollisesti mistä ruumiinosasta tai esineestä on kyse. Tällaiset *authentica* ovat oma tutkittu esinelajinsa, joiden alkuperän paleografinen analyysi voi selvittää. Niiden alkuperäpaikka ei välttämättä ole sama kuin reliikin, vaan ne on voitu teettää niihin erikoistuneella kirjurilla reliikin hankkimisen jälkeen.²⁸ Osa pyhänjäänöksistä saattoi toisaalta olla nimettömiä ja tuntemattomia jo keskiajalla; sellaisia esiintyy eräistä muista maista säilyneissä pyhänjäänösluetteloissa.²⁹

Authentica-liuskoista käy ilmi, että Turun tuomiokirkossa säilyneiden reliikkien joukossa on paitsi pala Getsemanen kiveä myös palasia Pyhän Henrikin kyynärvarresta, Pyhän Eerikin sormesta sekä Pyhän Benedictan, Pyhän Pancratiuksen ja viattomien lasten luista. Lisäksi Rinne arvioi tunnistamattomien reliikkien joukossa olevan Pyhän Gertrudin (Kerttulin) reliikin ja mahdollisesti Pyhän Ristin kappaleita.³⁰ Kokoelma ansaitsee lisätutkimusta, jota onkin suunnitteilla.

Relikvaarioissa on usein kuvia, joiden ikonografia osoittaa nimilapun veroisesti, kenestä pyhimyksestä on kyse, ja toisinaan myös, mistä ruumiinosasta tai muusta pyhimykseen liittyvästä esineestä reliikki on peräisin. Ainoa säilynyt kuvallinen relikvaario tuomiokirkosta on seuraavassa luvussa käsiteltävä kirjailtu päänmuotoinen relikvaario, joka tarjoaakin Turun löydöistä eniten tulkittavaa.

Puolipallon tai birgittalaispäähineen muotoisen, pääkallon luuta sisältävän silkkisen relikvaarion muotoa ja nauhakoristelua on Juhani Rinteen tutkimuksissa pidetty viittauksena Pyhään Birgittaan.³¹ Birgitan kultti nousikin Suomessa tärkeäksi, ja hänestä on varmasti saatu tuomiokirkkoonkin vähintään yksi reliikki, mahdollisesti pyhimyksen nimikkoaltarille. Relikvaario on punaista silkkiä, ja sen poikki kulkevat birgittalaisnunnan päähineen tapaan ristikkäiset valkoiset koristenauhat. Nähdäkseni koristelu ei kuitenkaan sinänsä todista reliikin liittymistä Birgittaan, ja ruotsalaiset tutkijat ovat samoin pitäneet Rinteen teoriaa epätodennäköisenä.³² Samanlaisin ristikkäisin nauhoin koristeltuja, punaisia, silkkisiä kalorelikvaarioita on mm. Saksassa.³³

Pään ja surman kuva

Kirjailtu, päänmuotoinen "kallolaite" on Suomesta löydetyistä pyhäinjäännöksistä visuaalisesti kiinnostavin, ainoa varsinaisesti esittävällä kuvalla koristeltu ja samalla veistosmainen konstruktio. Pään muoto on rakennettu leukaluusta, päälaen luun kappaleesta ja muista, pienemmistä luunpaloista, jotka on kääritty pellavakankaaseen, kiinnitetty yhteen ja lopuksi päällystetty punaisella silkillä. "Kasvojen" yläosassa on aukko, josta näkyy relikvaarion ontto sisus, ja alaosassa kirjailtu kuva pyhimyksen marttyyrikuolemasta. Se on tietävästi rakenteeltaan poikkeuksellinen; muualla, vaikka olisi yhdistelty samaan relikvaarioon eri luita, ei itse luista ole pyritty rakentamaan tiettyä muotoa. Muodon antaa yleensä nimenomaan relikvaario, joka voi jäljitellä reliikin edustamaa ruumiinosaa tai olla esimerkiksi koristeellinen laatikko.

Turun tuomiokirkon kallolaite. Museovirasto.

Kallolaite kertoo katsojalle muodollaan, että kyse on pyhimyksen päästä. Samalla sen etuosan kirjailu kertoo, millaisen marttyyrikuoleman kyseinen pyhimys on kärsinyt: hän on menettänyt päänsä miekaniskusta. Keskiaikaiselle yleisölle kuva on mahdollisesti myös kertonut, kuka pyhimys oli. Nyt kuva on niin kulunut, että siinä ei näy attribuutteja, joiden perusteella pyhimykset yleensä tunnistetaan ja erotetaan toisistaan.

Päänmuotoisen reliikin arvoitus on yhä ratkaisematta,³⁴ vaikka sitä on pyritty selvittämään laajoin tutkimuksin. Juhani Rinne (1924) ja C. A. Nordman (1954) ovat kumpikin käsitelleet esinettä yksityiskohtaisesti, mutta pääasiallisena kysymyksenään pyhimyksen identiteettiä, josta kummallakin oli oma vahva ennakkokäsityksensä: Rinne tulkitsee esinettä, ikonografiaa ja kirjallisuutta siten, että kaikki viittasi piispa Henrikiin, kun taas Nordman todisti jokseenkin saman materiaalin perusteella, että kyseessä on kuningas Eerikin reliikki. Kummankin argumentoinnissa on muutama aukko, mutta esineeseen kirjailtu kaulankatkaisukuva viittaa enemmän Eerikin kuin Henrikin ikonografiaan.

Ruotsalaiset tekstiilitutkijat Agnes Branting ja Andreas Lindblom arvioivat kallolaitetta vuonna 1928 ja ehdottivat, että sitä olisi sen viimeisinä käyttövuosina pidetty piispa Hemmingin reliikkinä.³⁵ Reliikin löytyminen Hemmingin kirstusta ei kuitenkaan ainoana riitä perusteluksi olettamukselle, koska on ollut tavallista koota pienehköjä reliikkejä kirstuun vain säilytyssyistä sen jälkeen, kun niitä on lakattu käyttämästä kulttiesineinä.

Ruotsalainen tekstiilihistorioitsija Agnes Geijer määrittää kallolaitteen kankaan kiinalaiseksi silkkidamastiksi, joka on vanhin laatuaan Euroopassa. Pään muotoon ommeltua luu- ja kangaskonstruktioita hän pitää vasta kirjaillun kuvan jälkeen tehtynä.³⁶ Kankaan palat on leikattu ja liitetty yhteen niin epäsäännöllisesti ja näennäisen suunnittelemattomasti, että niiden luulisi olevan peräisin toisesta, erimuotoisesta ja hieman isommasta esineestä. Vaikutelma voi kuitenkin syntyä siitä, että reliikvaariota on moneen otteeseen, välillä kömpelösti, avattu sisällön tutkimista varten ja jälleen suljettu.

Kallolaitteen luita on niin Rinteen kuin Nordmaninkin toimeksiannosta röntgenkuvattu, mitattu ja verrattu muihin pyhimyskalloihin, mutta varmaan tulokseen ei ole päästy. Siinä olevaa alaleukaa on sovitettu sekä Pyhän Eerikin kalloon Uppsalassa että Turun tuomiokirkon sakaristosta löytyneeseen kalloon, joista molemmista puuttuu alaleuka. Tulokset eivät kuitenkaan ole varmistaneet luiden yhteenkuuluvuutta. Luiden mittaustulokset 1930-luvulta kertovat toisaalta yhtä paljon tieteenhistoriasta

kuin itse reliikeistä: kallon koon ja muodon perusteella ”anatomis-antropologisen tutkimuksen” katsottiin paljastavan tutkittavan älykkyyden.³⁷

Nykyisen tekniikan avulla luiden ikä ja yhteenkuuluvuus voitaneen selvittää. Jotakin tulos varmasti kertoisikin; luiden ajoituksella saataisiin selville kallolaitteen nykyisen muodon kokoamisajankohta – tai uusi oletamus siitä. Luiden alkuperää tärkeämpää olisi kuitenkin tieto siitä, kenen reliikkina esinettä on keskiajalla pidetty. Aitous lienee ollut järjestelykysymys – tai uskonasia: jos reliikin koettiin pystyvän edustamaan pyhimystä ja tuottamaan ihmeitä, luiden alkuperää tuskin nähtiin tarpeelliseksi epäillä.

Silkkikääreet

Martti Haavio puhuu aiemmin esitetyssä sitaatissa Turun tuomiokirkon silkkipusseista. Silkki onkin kirkon reliikkien yleisin suoja- tai koristemateriaali, mutta ainoa kirkosta löydetty varsinainen reliikkipussi on villakangasta. Kokoelman kiinnostavimpiin osiin kuuluu kolme kalloreliikkiä, joita Haaviokin lienee tarkoittanut. Kunkin kalloreliikin ympärille on ommeltu silkkinen, reliikin muotoa myötäilevä kääre.

Piispa Henrikin kalloksi arvioitu reliikki, jonka Rinne löysi seinäkomerosta, oli ollut ommeltuna sen muotoa myötäilevään paksuhkoon punaiseen silkkikääreeseen, jossa oli silmien kohdalla koristenauhalla reunustettu aukko. Punaisen kankaan alla oli vihreä silkkikääre ja alimmaisena vaalea pellavakangas suojaamassa reliikkiä. Kääre oli kuitenkin rikkoutunut ja pudonnut irralleen kallosta.³⁸

Myös toinen kallonmuotoinen, edellisessä luvussa käsitelty Pyhään Eerikiin liitetty reliikki on punaisessa silkkisessä kääreessä, jossa on aukko silmien tasalla, mutta se ei sisällä kokonaista kalloa vaan on koottu useista luunkappaleista. Tässäkin kangaskääreitä on kolme: alimpana pellava ja sen päällä kahdenlaista punaista silkkiä. Kirjailtu kuva ja jäljet muusta koristelusta sekä harvinainen kiinalainen, feenikslintukuvioinen silkkidamasti tekevät tästä reliikvaariosta taidehistoriallisesti mielenkiintoisen.

Kolmas kalloreliikki sisältää pääläen luun kappaleita; Rinne arvelee näiden olevan Pyhän Birgitan kallosta.³⁹ Se on puolipallon muotoinen. Rakenne on aikaansaatu samaan harvinaiseen tapaan kuin edellä mainitussa kirjaillussa reliikvaariossa: luunpalaset on kiedottu erikseen

pellavakangaskaistaleisiin, nämä paketit on ommeltu kiinni toisiinsa ja sitten päällystetty kahdella silkkikankaalla. Sisempi silkkikangas on kellertävää. Päällimmäinen kääre on ohutta, haalistunutta punaista silkkiä ja se on koristeltu nauhoilla hieman birgittalaisnunnan päähineen tapaan. Jatkotutkimuksessa kenties voidaan selvittää, onko Turun kahden "rakennetun" kangasrelikvaarion välillä jokin tarkoituksellinen yhteys.

Muut Turusta löydettyt reliikit on enintään kääritty kankaanpaloihin, ja muutamilla luunkappaleilla ei ole mitään ympärillään. Sakariston seinäkomerosta löytyi kalloreliikin ohella kaksi olkavarren luuta käärittyinä raidalliseen silkkikankaaseen, ja niin kutsutussa Hemmingin arkussa oli valikoima pienempiä reliikkejä pellava- ja villakangaspalojen sisällä.⁴⁰ Suurin osa näistä pienistä reliikkifragmenteista on tietävästi ollut edellä mainitussa villaisessa reliikkipussissa, joka löydettiin niiden kanssa arkusta.

Tietävästi ainoastaan kirjaillun relikvaarion kangasta on tieteellisesti analysoitu (edellisessä luvussa mainittu Agnes Geijerin tutkimus 1940-luvulla),⁴¹ mutta nykyisin tekstiilintutkimuksen ja arkeologian metodein pienistäkin kankaanpalasista voitaisiin saada uutta tietoa. Reliikkikokoelmissa on voinut säilyä näytteitä kankaista, jotka ovat muuten kokonaan hävinneet – näin on esimerkiksi juuri Turun kirjaillun relikvaarion kiinalaisen silkin laita. Käymällä läpi yhden kirkon reliikkikokoelman tekstiilijäänökset voidaan selvittää esineiden ikää, alkuperää ja yhteenkuuluvuutta sekä saada uusia johtolankoja siitä, miten ne ovat kulkeutuneet kirkkoon.⁴²

Kankaan yleisyyttä varsinaisen relikvaarion materiaalina on sen huonon säilyneisyyden vuoksi vaikea arvioida, mutta metalli- ja puurelikvaarioiden sisällä olleet reliikit ovat usein kankaaseen käärittyjä. Kaikki edellä mainitut reliikit ovat menettäneet metallisen tai puisen kotelonsa, joissa ne – ainakin useimmat niistä – todennäköisesti ovat alun perin olleet.

"Hemmingin" arkku

Niin kutsuttu piispa Hemmingin arkku on kenties ollut tuomiokirkon suurin relikvaario, teetetty kokonaista pyhimysruumista varten. Kyseessä on voinut olla Pyhän Henrikin tai autuaan Hemmingin ruumis. Arkun goottilaisen tyylin ja koristeiden puuaineksen iän perusteella kumpikin vaihtoehto on mahdollinen, mutta uusin tutkimus tukee arkun liittämistä Pyhään Henrikiin. Virpi Hirvonen ehdottaa, että piispa Maunu II Tavast tai

jopa piispa Hemming on voinut tilata relikvaarion Pyhän Henrikin reliikeille. Tätä tukevat puuosien ikämääriykset, jotka ajoittavat arkun osat 1400-luvun alkuun. Jos arkku olisi tehty piispa Hemmingin reliikeille, se olisi luultavasti teetetty tämän autuaaksijulistamisen aikoihin, noin sata vuotta myöhemmin.⁴³

Arkku koostuu kahdesta sisäkkäisestä kirstusta, joista pienempi on luultavasti vanhempi. Molempien koristeosia on lisätty tai uudistettu myöhemmin. Suuremmassa kirstussa on irrotettava katos, jonka alle pienempi kirstu on sijoitettu, ja kannen alla tila pyhänjäännöksille. Pienempää kirstua on luultavasti kannettu juhlakulkueissa, sillä sen alaosassa on aukot kantamiseen tarvittaville tangoille. Sen pitkällä sivulla on kaksi saranallista luukkua, joiden kautta pyhänjäännöksiin on päästy käsiksi.⁴⁴

Henrik Gabriel Porthan esittää piispa Hemmingin hankkineen Pyhän Henrikin reliikeille arkun 1300-luvulla. Siitä ei kuitenkaan ole tarkempaa tietoa.⁴⁵ Senkin vuoksi arkku on perinteisesti ollut helpompi yhdistää Hemmingiin, jonka arkusta on säilynyt aikalaismaininta. Hemmingin arkun ja arkkuunasetusjuhlan, translaation, suunnitteli *electus* Hemming Gadh. Hän ehdotti kullattua, tasasivuista tai pitkänomaista tammikirstua, jonka kaikilla sivuilla olisi piispa Hemmingin vaakuna.⁴⁶ Turun kirstukin on ollut suurelta osin kullattu, mutta alkuperäisistä värin rippeistä ei enää ole voinut päätellä, oliko sen seinät koristeltu vaakunoilla tai muilla kuvilla. Väreinä ovat olleet punainen, sininen ja vihreä.⁴⁷

Tämä kaksiosainen, katoksellinen goottilainen arkku on silkkisten kallorelikvaarioiden ohella ainoa varsinainen tuomiokirkossa säilynyt relikvaario. Hirvosen mukaan sitä on mahdollisesti käytetty myös sivualttarina,⁴⁸ vaikka toisaalta Jarl Gallén pitää sarkofagialttareita keskiajan kirkoissa epätodennäköisenä.⁴⁹

Ostaa – myy – vaihtaa

Turun tuomiokirkon *registrumissa* kuvailtua hopeista relikvaarioriiipusta on vuonna 1477 käytetty maksuvälineenä maakaupassa.⁵⁰ Tämä tuntuu aluksi yllättävältä toimenpiteeltä reliikkikultin kukoistusaikana. Relikvaarion pyhyys ei ole siis estänyt kirkkoa käyttämästä sen materiaalista arvoa hyväkseen. Selityksiä voi vain arvailla. Onko maata ostaneella Pyhän Marian ja papiston alttarisäätiöllä ollut niin runsaasti relikvaarioita, että riipuksesta on voitu luopua, vai ovatko tuomiokirkkoa 1400-luvulla

toistuvasti kiusanneet ryöstäjät ja tulipalot köyhdyttäneet alttareita siinä määrin, että maata pidettiin turvallisempana omaisuutena kuin hopeaesineitä? Entä onko maanomistaja nimenomaan vaatinut yhdeksi maksun osaksi reliikkiriipusta? Onko sen sisällä ollut reliikki siirretty alttarilla toiseen reliikvaarioon, vai kuuluiko se kauppaan?

Toisaalta tietoa voi tarkastella pyhänjäännöskultin kehityksen kannalta: vaikka sen alku ovat pyhimyshaudat, joiden luo pyhiinvalettiin, alusta asti kävijät halusivat pyhästä paikasta jotakin, minkä voisivat ottaa mukaansa. Näitä sekundäärisiä reliikkejä, kangasta, öljyä tai hiekkaa, kannettiin mukana esimerkiksi ampulleissa ja riipuksissa.⁵¹ Keskiajalla reliikki- ja pyhimyskultti kehittyi entistä enemmän paitsi yhteisölliseksi instituutioksi myös yksityiseksi kultiksi. Reliikkiriipukset ovat juuri yksityisen kultin esinetyyppi: pyhänjäännökset eivät olleet kirkon yksinoikeus, vaan yksityisetkin saattoivat omistaa niitä.⁵² Nämä pienet reliikit eivät syrjäyttäneet kirkkojen reliikkialttareita, mutta täydensivät niitä. Arvokkaita riipuksia tosin on tuskin ollut muilla kuin varakkaimmilla perheillä. 1400-luvulla reliikkiriipuksia esiintyy muutamassa testamentissa.⁵³

Reliikvaarioiden hankkimisesta tiedetään, että piispa Maunu Tavastin on kerrottu vuoden 1420 tienoilla pyhiinvaellusmatkaltaan Italiasta tuoneen tuomiokirkkoon hopeiset pään ja käsivarsien muotoiset reliikvaariot piispa Henrikin vastaaville luurangon osille: Paavali Juustenin Piispainkronikan mukaan *"caput et brachia beati Henrici argentea facta sunt"*.⁵⁴ Pää ja kädet ovatkin esittävien, veistosmaisten reliikvaarioiden (saks. *redende*, ransk. *parlant*) yleisimmät ruumiinosat, ehkä myös reliikkeinä kokonaisen ruumiin jälkeen arvostetuimmat. Juusten mainitsee lisäksi erikseen, että Maunu Tavast hankki Pyhän Ruumiin alttarille muun muassa reliikvaarioita: *"Monstrantiam preciosam valde, in summitate altaris positam superfecit, et ipsum altare preciosis indumentis aliisque reliquiariis et clenodiis quam plurimis magnifice decoravit."*⁵⁵

Reliikkien hallussapito merkitsi kirkoille siis myös taloudellista ja eräänlaista poliittista etua. Suhteissa muihin kirkkoihin tai kirkollisiin laitoksiin painoarvoa lisäsi se, että kirkolla oli jonkun pyhimyksen koko ruumis. Se on mahdollistanut reliikkien vaihtokaupat muiden kirkkojen kanssa, ja kirkko on voinut myös lahjoittaa omien pyhimystensä reliikkejä. Turussa on tiettävästi ollut vain kahden paikallisen pyhimyksen koko *corpus* (tai suurin osa siitä): Nousiaisista siirretyn Pyhän Henrikin ja tuomiokirkon oman piispan autuaan Hemmingin jäännökset.

Turun tuomiokirkon reliikkien vaihdosta tai luovutuksesta muualle on säilynyt ainakin kaksi asiakirjamainintaa. Vuonna 1493 Turun piispa

Magnus Särkilahti pyysi kirjeessä Nidarosin eli Trondheimin piispalta pyhän kuningas Olavin reliikkejä ja selitti, että niitä tarvittiin Suomessa moniin Olaville vihittyihin kirkkoihin. Vastalahjaksi hän tarjosi Turusta pyhän Henrikin reliikkejä.⁵⁶ Piispa Hemmingin reliikeistä yhden translaatiota taas kuvataan Tukholman kaupunginraadin pöytäkirjoissa (*Stockholms stads tänkeböcker*): samana vuonna kuin Hemmingin ruumiin translaatio oli suoritettu Turussa eli 1514 Hemmingin vasemman käsivarren luu tuotiin Södermalmille ja sijoitettiin juhlallisen kulkueen ja messun jälkeen kirkkoon.⁵⁷

Henrikin reliikkien päätymisestä Norjaan ei ole varmuutta, mutta niitä on tiettävästi ollut Ruotsissa Tukholman lisäksi ainakin Uppsalan tuomiokirkossa ja Erntunassa sekä Tanskassa Landskronan luostarissa. Landskronasta Pyhän Eerikin ja Pyhän Henrikin alttari reliikkeineen on kaiketi päätynyt Danzigiin karmeliittaluostariin vuonna 1438. Ruotsissa Henrik on mainittu monen kirkon alttaripyhimyksenä, mikä viittaa siihen, että näissä alttareissa olisi myös ollut Henrikin reliikkejä.⁵⁸

Reliikkien koettu parantava voima teki niistä houkuttelevia ryöstökohteita,⁵⁹ mutta ei ole tietoja siitä, että niitä olisi varastettu Turusta keskiajalla. Relikvaarioilla, etenkin jalometallisilla, on toisaalta uskonnosta riippumaton rahallinen arvonsa. Tuomiokirkko on voinut menettää relikvaarioitaan jo venäläisten ryöstäessä ja polttaessa kirkkoa vuonna 1318,⁶⁰ mutta kirkolla silloin olleista esineistä ei ole jäljellä tietoja. 1400-luvulla kirkko paloi ja joutui ryöstetyksi useita kertoja.⁶¹ Tanskalaisten hyökkäyksessä ryöstettiin vuonna 1509 suuri osa tuomiokirkon arvoesineistä.⁶² Joitakin reliikkejä on voitu menettää relikvaarioiden mukana.

Ryöstäjiltä jäljelle jääneistä jalometallisista kirkkoesineistä jouduttiin luopumaan 1500-luvun jälkipuoliskolla Kustaa Vaasan toimeenpanemassa konfiskaatiossa. Katolisen kultin esineet oli Västeråsin valtiopäivillä vuonna 1544 julistettu kielletyiksi, ja niiden kerääminen valtion kassaan perusteltiin uskonpuhdistuksen periaatteilla.⁶³

Kirkon omaisuuden peruutusta varten laadittu inventaarioluettelo täydentää kuvaa Turun tuomiokirkon relikvaariokokoelmasta. Suurimpana luettelossa mainitaan Pyhän Henrikin reliikeille kuulunut kullattu ja kookas monstranssi. Tieto voisi koon puolesta viitata aiemmin mainittuihin Maunu Tavastin hankkimiin pää- ja käsivarsirelikvaarioihin, mutta niiden kutsuminen epätarkasti monstranssiksi ei ole kovin todennäköistä etenkin, kun seuraavana luettelossa on yksityiskohtaisesti kuvailtu kullattu Pyhän Olavin kuva, johon on luultavasti kuulunut erillinen kruunu.⁶⁴ Olavi-

veistoksessa on voinut myös olla sisällä reliikki. Sama koskee luettelossa mainittuja ristejä: niihinkin on toisinaan sijoitettu reliikkejä, mutta elleivät reliikit olleet näkyvissä, ne jäivät luettelossa mainitsematta. Luettelot eivät kuitenkaan noudata nykyinventaarioiden logiikkaa, ja niinpä yhden relikvaarion mainitseminen ei merkitse sitä, etteikö esineiden joukossa voisi olla muitakin relikvaarioina toimineita esineitä.

Konfiskaatiossa ainakin osa reliikeistä säästy, vaikka niiden relikvaariot vietiin, mutta uskonpuhdistuksen myötä ne menettivät merkityksensä kirkon virallisessa kultissa. Yksityiskodeissa niitä on voitu käyttää uskonnonharjoituksen osana pitempäänkin.

Pyhistä ruumiista museoesineiksi

Vielä vuonna 1720 Turun tuomiokirkossa säilytettiin piispa Henrikin reliikkeinä pidettyjä luita, jotka tsaari Pietarin edustajat sitten takavarikoivat siirrettäviksi hallitsijan kokoelmiin. Luiden tarkastamisesta, luurangon kokoamisesta rautalangalla ja valmistelusta lähetettäväksi tsaarille on jäljellä asiakirjoja, mutta tietoa siitä, minne luut lopulta päätyivät, ei ole.⁶⁵ Samassa vaiheessa olisi voitu menettää enemmänkin tuomiokirkon esineitä; sakariston komeron luita tsaarin edustajat eivät liene löytäneet, mutta Hemmingin kirstun säilyminen sisältöineen on yllättävämpi onnenpotku.

A. Lindman mainitsi 1800-luvun lopulla kirjoittamassaan tuomiokirkon opaskirjassa Hemmingin kirstun, ”jäännöksen yhdestä katolisuuden suurimmista taikauskon merkeistä Suomessa”, ja siinä olleet reliikit. Hänen mukaansa kirstussa oli ihmisluita sisältäviä myttyjä sekä punainen silkkipussi, jossa oli perimätiedon mukaan piispa Hemmingin kallo. Lindman kertoo sakaristossa lisäksi olleen toisessa koristeellisessa kaapissa ”ihmisluun palasia, joilla katolisena aikana käytiin tuottoisaa kauppaa”.⁶⁶ Tämä kuulostaa viittaukselta reliikkien myyntiin. Vaikka sitä on voitu täälläkin harjoittaa, siitä ei kuitenkaan ole Suomen historiassa mainintoja muualla kuin edellä mainitun tuomiokirkon maakaupan yhteydessä.

Lindmanin kirja on saattanut herättää kirkossakävijöiden uteliaisuuden reliikkejä kohtaan, mutta kaikilla ei liene ollut vapaata pääsyä sakaristoon. Ainakin yksi tiedonhaluinen on kurkistanut arkkuun: K. A. Weckströmille kuuluneesta kangasnäytekokelmasta löytyi palanen kirjailusta kallorelikvaariosta leikattua silkkikangasta. Konservoinnin yhteydessä palanen kiinnitettiin takaisin relikvaarioon. Lindmanin kirja on esimerkki 1800-luvulla heränneestä yleisemmästäkin kansallisesta kiinnostuksesta

historiaan ja vanhoihin esineisiin. Hemmingin arkku reliikkeineen siirrettiin samoihin aikoihin esille Turun kaupunginmuseoon, josta se palautettiin korjattuun tuomiokirkkoon vasta vuonna 1929.⁶⁷

Tuomiokirkosta löydetyistä reliikkeistä yksi on ainakin symbolisesti palannut alkuperäiseen käyttöönsä: piispa Henrikin käsivartta edustava reliikki on vuonna 2000 sijoitettu Pyhän Henrikin katolisen seurakunnan kirkkoon Helsingissä. Muut reliikit ovat Museoviraston kokoelmissa ja enimmäkseen liian hauraita jatkuvaan esilläpitoon.

Reliikit nousevat vielä luterilaisessakin tuomiokirkossa välillä huomion kohteeksi ja saavat uusia merkityksiä. Turun kirkkoneuvosto on ryhtynyt vaatimaan piispa Henrikin jäännöksiä takaisin joko haudattavaksi tai museoesineiksi.⁶⁸ Kysymystä reliikkien oikeasta sijoituspaikasta on käsitelty sanomalehdissä jo 1970- ja 1980-luvuilla ja viimeksi vuosituhannen vaihteessa käsivarsireliikin uuden sijoituksen aikaan.⁶⁹

Reliikit pääsivät uutisiin myös vuonna 1946 C. A. Nordmanin tutkiessa kirjailtua kallorelikvaariota. Kun Nordmanin tutkimukset osoittivat, että Suomen kansallispyhimyksen Henrikin kallon osiksi uskottu pyhänjäännös olikin luultavasti ruotsalaispyhimyksen kuningas Eerikin, pakinoitsija Olli kommentoi uutista otsikolla ”Kunnianarvoisa alaleuka”. Hän viittasi kallorelikvaarion runkona toimivaan alaleuanluuhun:

”...on ollut syytä epäillä, että se ei todellisuudessa ole P. Henrikin oma alaleuka vaan että joukkoon on tullut vieraan miehen alaleuka. Kuka on se mies?

Koska P. Henrikin ristiretkitoveri P. Erik on alaleukaa vailla, ovat epäilykset ymmärrettävästi kohdistuneet häneen.”

Ollin loppupäätelmä onkin, että reliikki olisi parasta luovuttaa takaisin Ruotsiin: ”Onko oikein luontevaa että ruotsalainen majesteetti lepää viimeistä untaan Upsalassa, alaleuka kaukana Suomessa?”⁷⁰

Sofia Lahti, fil. maist.

slahti@abo.fi

Viitteet

¹ Osa artikkelin sisällöstä on esitetty *Dies Medieuales* -esitelmässä lokakuussa 2002. Artikkelin perustuu osittain myös pro gradu -työhöni *Åborelikvoariet – en bild av ett huvud och av en halshuggning*. Åbo Akademi 2001.

² Joskus, kun relikvaario on vaihdettu ihanteiden muuttuessa uuteen, vanhakin relikvaario voi säilyttää kulttistatuksensa. Ks. esim. Alain Dierkens: 'Du bon (et du mauvais) usage des reliquaires au Moyen Âge', *Les reliques. Objets, cultes, symboles. Actes du colloque international de l'Université du Littoral-Côte d'Opale (Boulogne-sur-Mer) 4–6 septembre 1997*, éditées par Edina Bozóky et Anne-Marie Helvétius. [Hagiologia: Études sur la Sainteté en Occident – Studies on Western Sainthood, volume 1.] Turnhout 1999, s. 239 – 252. Sienan San Domenicon kirkossa esillä ovat lähekkäin Pyhän Katariinan pää nykyisessä goottilaisen kirkon muotoisessa lasi- ja metallirelikvaariossaan ja sen entinen säiliö, vanhempi rintakuvatyyppinen relikvaario (Kirjoittajan havainto, 2002).

³ Nicole Herrmann-Mascard, *Les reliques des saints – Formation coutumière d'un droit*. Paris 1975, s. 74 ff.

⁴ Translaation vuosiluvusta on eriäviä näkemyksiä, ja Nousiaisten Henrik-kultista tätä edeltävältä ajalta ei tiedetä paljoa. Ks. esim. Juhani Rinne, *Pyhä Henrik – piispa ja marttyyri*. Helsinki 1932, s. 56 ff, 94 ff, 169 ff, 231 ff; Birgit Klockars, *Biskop Hemming av Åbo*. Helsingfors 1960, s. 110; Jarl Gallén, 'Till historien om S:t Henriks relikver och hans grav i Nousis', *Finskt Museum/Suomen Museo* 1972 (79:e årgången), 1973, s. 33 ff; Markus Hiekkänen, 'Turun kaupungin perustaminen – hitaan kehityksen vai tietoisin päätöksen tulos?', *Glossae* 4/2002, s. 23–28.

⁵ Kirjoittajalla on tekeillä laajempi tutkimus tästä aihepiiristä. Lähteistä mainittakoon esim. Matts Dreijer, 'Medeltidskyrkan i Föglö', *Åländsk odling* 1967 (28:e årgången). s.l. 1967, s. 13 ff; A. I. Arwidsson, *Handlingar till Finlands häfder*, band 6. Stockholm 1853, s. 18 ff, 355 ff; *Handlingar rörande svensk historia: Konung Gustaf den förstes registratur*, band XXIV. Stockholm 1905, s. 371; *Finlands medeltidsurkunder (FMU)* VIII, utg. Reinhold Hausen. Helsingfors 1935, s. 330; Rinne 1932, s. 238 ff.

⁶ Martti Haavio, *Karjalan jumalat*. Porvoo 1959, s. 150.

⁷ Jarl Gallén & Rune Norberg, 'Reliker', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, del 14. Danmark 1982, palsta 47.

⁸ Joseph Braun, *Der Christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. s.l. 1924, 525 ff.

⁹ Juhani Rinne, *Turun tuomiokirkko keskiaikana II. Alttarit ja kirkolliset toimitukset*. Turku 1948, s. 114 ff; 124 ff.; Markus Hiekkänen, *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Helsinki 2003, s. 50, 87, 132.

¹⁰ Dreijer 1967.

¹¹ *Registrum Ecclesie Aboensis (REA)*, [utg. Reinhold Hausen,] ed. Elisa Pispala. Helsinki 1996 (1890), s. 665–666.

¹² Rinne 1932, s. 196.

¹³ REA, s. 579, 584.

¹⁴ REA, s. 525.

¹⁵ Lisäksi luettelossa mainitaan esineitä, jotka ovat saattaneet olla relikvaarioita, esim. "skrin". FMU VIII, s. 330.

¹⁶ C. A. Nordman, *Finlands medeltida konsthantverk*. Helsingfors 1980, 55 f; *Ars Sacra /Ornamenta sancta cathedralis aboensis*. Åbo 1976, numerot 34–36.

¹⁷ Joseph Braun, *Die Reliquiare der christlichen Kultes und ihre Entwicklung*. Freiburg im Breisgau 1940, s. 55–57, 59–60, 220 ff, 377–380; Mereth Lindgren, *Liturgiska kärl. Tanke och tro – aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*. Stockholm 1987, s. 104–108.

¹⁸ FMU VII. Helsingfors 1933, s. 292–296; Hiekkänen 2003,

- ¹⁹ Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*. Helsingfors 1925, s. 219–223; Rinne 1932, s. 194.
- ²⁰ Malin 1925, s. 208 ff.
- ²¹ Esim. Rinne 1932, s. 303.
- ²² Esim. REA, s. 665–666.
- ²³ Rinne 1932, s. 273 ff; 301 ff.
- ²⁴ Rinne 1932, s. 381.
- ²⁵ Rinne 1932, s. 276 ff.
- ²⁶ Jean-Pierre Laporte, *Le Trésor des saints de Chelles*. Chelles 1988, s. 118.
- ²⁷ Rinne 1932, s. 398 f.
- ²⁸ Rinne 1932, s. 365 ff; Laporte 1988, s. 116f; 124f.
- ²⁹ Rinne 1932, s. 398 f.
- ³⁰ Rinne 1932, s. 365–381.
- ³¹ Rinne 1932, s. 355–364.
- ³² Artur Bygdén & Nils Gustaf Gejvall & Carl Herman Hjortsjö, *Heliga Birgittas relikier*. Lund 1954, s. 46–47.
- ³³ Anton Legner, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung*. Darmstadt 1995, esim. Tafel I. Kuvassa on alttaria ja sen esineitä esittävä maalaus 1500-luvulta, alttarilla mm. pääkallo, jolla on ristikoristeinen kangaslakki. Samassa kirjassa on useita kuvia tekstiilipäällysteisistä kallorelikvaarioista.
- ³⁴ Lahti 2001.
- ³⁵ Agnes Branting & Andreas Lindblom, *Medeltida vävnader och broderier*. Stockholm 1928 II, s. 30.
- ³⁶ Agnes Geijer, 'Textilierna i Sankt Eriks skrin', *Erik den helige. Historia, kult, relikier*, red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954, s. 296.
- ³⁷ Rinne 1932, s. 336–345, 392 ff. Carl-Axel Nordman, 'En relik av Erik den helige i Åbo domkyrka', *Erik den helige. Historia, kult, relikier*, red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954, s. 310, 312 f.
- ³⁸ Rinne 1932, s. 273 ff.
- ³⁹ Rinne 1932, s. 355 ff.
- ⁴⁰ Rinne 1932, s. 273 ff, 365 ff.
- ⁴¹ Agnes Geijer, *Oriental Textiles in Sweden*. Copenhagen 1951, s. 97; Geijer 1954, s. 289 ff; Agnes Geijer, *History of Textile Art*. London 1979, s. 114; Agnes Geijer, *Ur textilkonstens historia*. s. I. 1994 (1972), s. 141–144.
- ⁴² Annemarie Stauffer, *Die Mittelalterlichen Textilien von St. Servatius in Maastricht*. Bern 1991, s. 1–27.
- ⁴³ Virpi Hirvonen, 'Kaksiosainen relikvaario Turun tuomiokirkossa', *Pohjolan suurmaalasta ja heräävä leijona: Turku ja Kalmarin unioni 1397–1521*, Turun maakuntamuseo. Vammala 1997, s. 101 ff; Bo Lindberg, 'Bildkonst och hantverk', *Konsten i Finland*, 2. upplaga, red. Rolf Nummelin. Helsingfors 1998, s. 59–61.
- ⁴⁴ Rinne 1932, s. 301–310; Hirvonen 1997, s. 101 ff.
- ⁴⁵ Henrik Gabriel Porthan, *Opera Selecta* I. Helsingfors 1859, s. 244.
- ⁴⁶ FMU VII, s. 292–296.
- ⁴⁷ Rinne 1932, s. 305.
- ⁴⁸ Hirvonen 1997, s. 101.
- ⁴⁹ Gallén 1973, s. 38.
- ⁵⁰ REA, s. 525.

- ⁵¹ Esim. Luigi Minoccheri, *Cenni storici sulla lipsanoteca del vicariato in Roma e sua annua esposizione delle sante reliquie*. Roma 1894, s. 11.
- ⁵² Braun 1940, s. 287.
- ⁵³ A. I. Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*, band 6. Stockholm 1853, s. 21, 25, 34, 357.
- ⁵⁴ Paulus Juusten, *Catalogus et ordinaria successio episcoporum finlandensium*, edidit Simo Heininen. Helsinki 1988, s. 60.
- ⁵⁵ Juusten 1988, s. 58.
- ⁵⁶ FMU V. Helsingfors 1928, s. 412–414; Einar Molland, 'Reliker/Norge', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, del 14. Danmark 1982, palsta 51.
- ⁵⁷ *Stockholms stads tänkeböcker 1504–1514*, utg. Joh. Ax. Almquist. Stockholm 1931, s. 370.
- ⁵⁸ Malin 1925, s. 221; Rinne 1932, 263 ff. Aihetta käsittelee myös Mauno Jokipii, 'Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja', *Suomen Museo/Finskt Museum* 1989.
- ⁵⁹ Patrick J. Geary, *Furta sacra*. Princeton 1990.
- ⁶⁰ FMU IV. Helsingfors 1924, s. 9; Rinne 1932, s. 186.
- ⁶¹ REA, s. 405–407, 412–413; Rinne 1932, s. 191.
- ⁶² Esim. FMU VII, s. 37–38, 65–66.
- ⁶³ O. Källström, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*. Stockholm 1939, s. 15 ff; 62, 81–91.
- ⁶⁴ Källström 1939, s. 324–325.
- ⁶⁵ Rinne 1932, s. 382 ff; A. Lindman, *Anteckningar om Åbo domkyrka och dess fornminnen*. Helsingfors 1890, s. 85–86.
- ⁶⁶ Lindman 1890, s. 20.
- ⁶⁷ Rinne 1932, s. 301, 383, 390; Nordman 1954, s. 303, 318.
- ⁶⁸ *Turkulainen* 12.3.2003 (Leena Pitkänen); *Kirkko ja me* 27.3.2003 (Jouko Hallia).
- ⁶⁹ *Åbo Underrättelser* 23.5. 1970 (Meta Torvalds), 5.11. 1988; *Turun Sanomat* 21.5.1989 (Leena Korja-Kaskimäki); *Kirkko ja me* lokakuu 1999 (Jouko Hallia), marraskuu 1999 (Olli Lagerspetz), tammikuu 2000 (Ritva Erämetsä). Keskustelua Henrikin käsivarsireliikin sijoittamisesta Henrikin kirkkoon *Helsingin Sanomissa*: 19.1.2000 (Paavo Tukkimäki, Olli Hallamaa), 24.1.2000 (Tauno Bergholm). Keskustelu jatkuu edelleen mm. paikallislehti *Turkulaisessa*.
- ⁷⁰ *Uusi Suomi* 30.3.1946.